

Кулачок Л.В.

ДО ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ТА ВИДІВ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

Соціальний захист особи є найважливішим напрямком соціальної політики в сучасному світі, бо перестав бути внутрішньою справою окремої держави і постає як вимога міжнародного співтовариства. Ступінь соціальної захищеності особи є яскравим показником розвинутості, цивілізованості певного суспільства.

Соціалістичне суспільство, проголосивши права та свободи громадян, зуміло здійснити їхнє забезпечення на мінімальному рівні, заснованому на принципі загальної зрівняності. Адміністративно-командна система, яка позбавила людину самостійності, ініціативи, свободи вибору форми та роду діяльності, жорстко регламентувала його поведінку в економічній сфері, зробила її слухняним виконавцем наказів та команд. Але вона гарантувала їй трудову зайнятість, безкоштовність усіх видів освіти, медичного обслуговування, пільгові умови придбання путівок для відпочинку, низьку оплату житла, дитячого дошкільного виховання і т. ін. І як би не були обмежені ці соціальні блага, вони явились досягненням Радянської держави та мали немалий вплив на розвиток соціальних програм та законодавства ряду закордонних держав.

З перших кроків переходу до ринку громадяни України та інших країн СНД хворобливо відчули втрату цих соціальних благ, які при всій їхній обмеженості були звичними і доступними.

Ринкова економіка пред'явила суворий рахунок людям, орієнтуючи їх на розвиток ініціативи, активізацію трудової активності, вміння вписатися в нові умови життя. Однак не всі громадяни України можуть знайти своє місце в економічних структурах ринкової економіки: в суспільстві з'явилися значні прошарки населення, яке живе нижче межі бідності.

Україна проголосила себе соціальною правовою державою, а, отже, взяла курс на активне сприяння добробуту своїх громадян, визнала пріоритет особистих прав людини над усіма іншими правами та необхідність відповідності власної соціальної політики та законодавства певним міжнародним стандартам.

Вільне суспільство та правова держава в сучасних умовах не можуть існувати, ігноруючи принципи справедливості та загальнолюдської моралі. Одним із суттєвих аспектів розвитку соціальної справедливості є соціальний захист особи, тобто забезпечення соціальних, правових та економічних гарантій, спрямованих на виявлення, попередження і нейтралізацію впливу на життєдіяльність людини негативних соціальних чинників (соціальних ризиків).

Практика розвинутих зарубіжних країн показує реальні можливості держави забезпечувати соціальний захист та гідний рівень життя своїх громадян. Такий обов'язок держави закріплений, зокрема, в Загальній декларації прав людини (ст. 25), в ст. 11 Міжнародного пакту про соціальні, економічні та культурні права, яка передбачає право кожного на достатній життєвий рівень для нього самого та його сім'ї (право на достатнє харчування, одяг, житло, безперервне покращення умов життя і т.ін.). Здійснення такої діяльності виступає одним із головних завдань сучасних соціальних держав.

Важливим напрямком соціальної політики та забезпечення соціальної захищеності в умовах ринкової економіки є законодавча конкретизація соціальної державності. Вона здійснюється шляхом формування особливої галузі соціального права. В розвинутих у цьому відношенні країнах (наприклад, у Німеччині) вже з давніх часів діє Соціальний кодекс, в якому зведені (кодифіковані) різні області соціальних пільг і соціального забезпечення, а також різноманітні форми соціальної допомоги, яка надається жертвам війни, сім'ям військовослужбовців, молоді, дітям, багатодітним сім'ям і т.ін., включаючи розділи про правові засоби захисту. В усій цій різноманітності, тим не менш, чітко вимальовуються основні цілі і соціальні імперативи, якими постійно і незмінно керується законодавець: гідне людини існування, вільний розвиток особистості, захист сім'ї, соціальна справедливість і соціальна захищеність.

Конституція ФРН не містить переліку соціально-економічних прав. Тим не менш, судова практика, виходячи з Основного закону (абз. 3 ст. 20), вивела принцип, відповідно до якого державні органи при здійсненні своїх дій повинні враховувати також соціальні та матеріальні потреби окремої людини. При цьому судді спираються також і на конституційні гарантії забезпечення людської гідності (ст. 1 Основного закону), а також права на життя (абз. 2 ст. 2 Основного закону), які є, на їхню думку, визнанням того, що держава у всякому разі повинна гарантувати кожній людині мінімум матеріального добробуту для гідного життя.

Із цього принципу, однак, не витікає право індивіда на отримання значних соціальних виплат з боку держави. Загальна стриманість германського законодавця по відношенню до соціальних прав визначається не його антипатією до соціальних гарантій, а швидше розумінням сутності основних прав. На думку законодавця, вони повинні дотримуватися державою при усіх обставинах. Разом із тим, такі основні права, як гарантія робочого місця чи право на житло залежать від фінансових можливостей держави і можуть здійснюватися лише умовно. Таке становище має місце в багатьох державах, які включили основні соціальні права в конституційний перелік прав людини.

В США економічні та структурні кризи 60-х – середини 70-х років привели до широкого поширення ідеологій консерватизму та лібералізму. Виступаючи проти планування, “дирижизму”, управління економікою, політики вимагали “мінімальної держави” та разом з тим заперечували її соціальну діяльність. По

цій схемі держава, проголошуючи права громадян, не повинна покласти на себе місію (обов'язок) гаранта соціально-економічних прав. Ця течія мала значний вплив на офіційну президентську політику тих часів (так звана "рейганоміка"). Після приходу до влади адміністрації Б.Клінтона розширилося втручання держави в економіку, збільшилися розміри державних інвестицій та асигнувань на соціальні потреби. На передній план були висунуті саме соціальні та моральні цінності: освіта і допомога школі, кредити і допомога для отримання вищої освіти, боротьба з забрудненням навколишнього середовища, доступність медицини для бідних. Діяльність держави була спрямована на збільшення гарантій соціальної захищеності громадян.

В системі соціального захисту слід особливо виділити роль держави в урегулюванні трудових відносин та умов праці, бо сам по собі ринок їх не регулює. В умовах соціально орієнтованої ринкової економіки, наприклад, не існує гарантій надання робочого місця, однак повинні існувати захист від незаконних, свавільних звільнень та державне забезпечення безробіття.

У більшості західних країн правове регулювання індивідуальних та колективних звільнень робітників за ініціативою підприємця складається з чітко розроблених правил та процедур. При цьому обов'язковою є обґрунтованість звільнення (вона варіюється та конкретизується звичайно в законодавчих актах чи колективних угодах, в рішеннях судів) та завчасне попередження про звільнення. Найбільш загальними факторами, що визначають особливості звільнення, є поведінка робітника, вік, трудовий стаж, економічні та виробничі чинники. Підприємець, який не попередив робітника про звільнення, має виплатити компенсацію, яка дорівнює сумі, котру він отримав би за строк попередження. Звільнення супроводжується виплатою вихідної допомоги, розмір якої залежить від заробітку, трудового стажу, інколи віку. Встановлюється детальна процедура звільнення. Важливим в соціальному плані принципом звільнення є та обставина, що робітник фактично вважається звільненим тільки після того, як суд визнає законність і обґрунтованість звільнення та відповідне судові рішення вступить в законну силу. Якщо суд визнає звільнення необґрунтованим, то робітнику в усіх випадках виплачується компенсація шкоди, а в деяких країнах до того ж суд має право видати наказ про примусове поновлення на роботі необґрунтовано звільненого робітника з оплатою всього строку вимушеної відсутності на робочому місці. Розміри компенсацій при тривалому трудовому стажі досягають дуже великих розмірів.

На Заході багато проблем соціальної політики в області трудових відносин вирішується на основі трудових договорів, а також через виробничі ради – органи представників трудових колективів підприємств, до повноважень яких поряд з регулюванням умов праці відносяться такі важливі соціальні питання, як розподіл житла, визначення розмірів премій, управління соціальними закладами, організація роботи по охороні здоров'я, забезпеченню безпеки праці, попередженню профзахворювань і т. ін. По усім зазначеним питанням адміністрація повинна діяти згідно домовленості з виробничою радою. Якщо домовленості не досягнуто, обов'язкове рішення виноситься посередницькою комісією за участю представників сторін, а якщо домовитися не вдається і таким чином, то справа передається до суду.

Можна привести ще досить багато прикладів соціальних гарантій, які встановлює законодавство найбільш розвинутих соціальних держав. Особливо популярною ця тема є в Європі, де багато країн – членів Ради Європи – підписало Європейську соціальну хартію, що захищає основні соціальні і економічні права і доповнює Європейську конвенцію про права людини, яка забезпечує дотримання громадських і політичних прав. Хартія і Додатковий протокол до неї від 1988 р. гарантують цілий ряд основних прав, які стосуються житла, охорони здоров'я, освіти, зайнятості, соціального захисту, а також недискримінаційного підходу.

В Переглянутій європейській соціальній хартії зведені всі права, гарантовані Хартією 1961 р., з деякими поправками, а також права, гарантовані Додатковим протоколом від 1988 року, та деякі нові права. Вона була відкрита для підписання 3 травня 1996 р., а чинності набула з 1 липня 1999 р. Переглянута хартія – це єдиний документ, який гарантує основні соціальні та економічні права в усій їхній повноті. Враховуючи еволюцію прав за останні 30 років, цей сучасний документ заповнив прогалини, які існували в Хартії від 1961 року і тепер є європейським договором про захист прав людини, який відповідає реаліям ХХІ століття.

Виходячи із вищезначеного, можна виділити головні аспекти розвитку соціального захисту особи у практиці зарубіжних країн. По-перше, мова йде про соціально-правовий захист, тобто соціальна політика щодо захисту особи спирається на достатньо широку правову базу. По-друге, чітко визначений принцип, що держава повинна гарантувати кожній людині мінімум матеріального добробуту для гідного життя. По-третє, сформована тенденція постійного збільшення гарантій соціальної захищеності громадян. По-четверте, особливе місце в системі соціального захисту займає урегулювання трудових відносин і захист права на працю як головного джерела добробуту і гідності людини. По-п'яте, розширення бази соціальних та економічних прав людини (у тому числі – права на соціальний захист) виступає одним із головних напрямків світової юридичної практики.

Держава та суспільство повинні створити якнайсприятливіші умови для того, щоб кожна людина була в змозі сама забезпечити гідні умови життя (добробут) собі та своїй сім'ї. Тобто, в ідеалі, основна маса членів суспільства не повинна потребувати сторонньої (державної, суспільної) допомоги для підтримання гідного людини рівня життя. Але в той же час, гарантія соціального захисту особи надає їй впевненості у тому, що у випадку скрутних життєвих ситуацій вона може розраховувати на моральну та матеріальну під-

тримку з боку суспільства та держави.

Соціальний захист є досі остаточно невизначеною категорією сучасної правової науки, хоча і широко вживаною як у нормативних актах, так і в науковій та навчальній літературі. Більше того, навкруги цієї категорії точиться дискусія між різними авторами, котрі мають різні, деколи діаметрально протилежні думки з цього приводу.

Так, дехто з них розглядає соціальний захист у надто широкому смислі, включаючи до нього створення умов для процесу формування і розвитку особистості, самовизначення і ствердження у житті [2]. Ці напрямки діяльності держави підпадають під категорію соціальної політики, а, отже, таке широке розуміння соціального захисту отождоює його з соціальною політикою в цілому, хоча перший є лише однією із складових частин останньої.

Інші автори звужують поняття соціального захисту, вбачаючи в ньому лише синонім соціального забезпечення [3]. А дехто навіть вважає, що соціальний захист взагалі не має права на існування як юридична категорія, "оскільки позбавлений конкретного змісту" [4].

Була висловлена також думка, що поняття соціального захисту включає до себе сукупність закріплених у Конституції України правових гарантій, спрямованих на забезпечення основних прав і свобод громадян, якими керуються у своїй діяльності компетентні державні органи і які виступають у вигляді форм, засобів, та методів їх діяльності [5]. Таке визначення видається досить однобоким, бо робить акцент лише на одній складовій частині соціального захисту.

Деякі автори вважають, що термін "соціальний захист" ширший ніж "соціальне забезпечення", бо включає до себе як останнє, так і інші різноманітні заходи, які є необхідними для нормальної діяльності держави [2, с. 7] та покращення життя найменш захищених верств населення [6]. Але визначення останнього автора є досить непослідовним, оскільки, за його словами, соціальний захист має функцію "...розробки державних і регіональних програм по соціальному захисту... різних категорій населення", тобто визначається само через себе.

Якщо звернутись до положень Конституції України, то можна побачити, що законодавець надає соціальному захистові більш широкого смислу ніж "соціальне забезпечення", бо за текстом статті 46 "...право на соціальний захист... включає в себе право на забезпечення...", а далі вказуються випадки, в яких виникає це право на соціальне забезпечення. Інші статті Конституції містять в собі за смислом наступні, відмінні від соціального забезпечення, складові частини соціального захисту особи.

Відповідно до міжнародно визнаних стандартів такими складовими є наступні права:

на отримання безоплатно або за доступну для них плату житла громадянами, які потребують соціального захисту (ст.47);

на достатній рівень життя для себе і своєї сім'ї(ст.48);

на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст.49);

на безпечне для життя і здоров'я довколишнє середовище (ст.50);

на освіту (ст.53);

на працю, належні безпечні та здорові умови праці, на заробітну плату не нижче тієї, яка визначена законом (ст.43);

на відпочинок (ст.45) та інші.

Таким чином, Конституція України, хоча й дещо безсистемно, але містить досить багато гарантій, які об'єднуються поняттям "соціальний захист", адже воно стосується майже усіх соціальних прав людини. Цікаво відзначити, що у вищезгаданих статтях застосовується як термін "громадянин", так і "кожний" стосовно визначення суб'єкта таких прав. Так, наприклад, права на працю, відпочинок, житло, охорону здоров'я, безпечне навколишнє середовище та освіту має кожний, а права на захист від незаконного звільнення, соціальний захист, отримання безоплатно або на пільгових умовах житла, ефективність та доступність медичного обслуговування, безоплатне отримання вищої освіти на конкурсній основі гарантуються лише громадянам України.

Норми Конституції у цьому відношенні дещо звужують гарантії прав людини, причому не лише відносно норм, визначених загальною визнаними міжнародними домовленостями (Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права, Хартією Ради Європи про людські права, Конвенціями МОП та іншими), але й відносно норм внутрішнього законодавства. Наприклад, стаття 1 Закону України "Про пенсійне забезпечення" надає право на пенсію нарівні з громадянами України також іноземним громадянам та особам без громадянства, які проживають в Україні. Закони України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", "Про правовий статус іноземців" та деякі інші також містять більш високі соціальні гарантії, ніж Конституція.

Загальноживаним у розвинутих країнах приблизно з 30-х років ХХ-го століття є термін "social security", який традиційно перекладається в літературі як "соціальне забезпечення", що дало підставу деяким авторам стверджувати вичерпність такого поняття стосовно соціального захисту людини в цих країнах [7]. Ця думка видається досить спірною з тієї причини, що "security" має значення також "безпеки", "надійності", "впевненості", "охорони, захисту", а не лише "забезпечення, гарантії, застави" [8]. А, отже, особливості перекладу саме як "забезпечення" можливо були зумовлені відсутністю за радянських часів широкого вживання терміну "соціальний захист" як такого. Вважаємо, що варіант перекладу "social security" як "соціальна безпека" або "соціальна захищеність", "соціальний захист" також має право на існу-

вання.

На нашу думку, термін "соціальний захист" більш адекватно відтворює нинішні потреби соціальної сфери нашого суспільства, адже саме слово "захист" має смисл охорони, впевненості, надійності, тобто відображає потребу кожного члена суспільства мати впевненість, що при настанні певних життєвих труднощів (соціальних ризиків) він не залишиться сам на сам зі своїми проблемами, а може розраховувати на певну турботу (піклування) з боку суспільства, яка дозволить йому зберегти людську гідність та прийнятний рівень життя. Соціальне забезпечення виступає важливою складовою частиною соціального захисту, але не може замінити його цілком, адже регулює лише одну із сторін соціального захисту.

Соціальне забезпечення завжди займало і займає одне з ключових визначальних місць в житті держави та суспільства. Воно безпосередньо залежить від розвитку економіки і найтіснішим чином пов'язане з політикою та соціальним добробутом людей праці та непрацюючих верств населення.

В семантичному розумінні соціальне забезпечення означає "надання достатніх матеріальних засобів до життя кому-небудь з боку суспільства" [9]

Один з самих відомих російських вчених у цій галузі права – В.С.Андрєєв вважав, що соціальне забезпечення – це "сукупність певних соціально-економічних заходів, пов'язаних із забезпеченням громадян в старості та при непрацездатності, з турботою про матір і дітей, з медичним обслуговуванням та лікуванням як найважливішими засобами оздоровлення, профілактики та відновлення працездатності" [10].

Однак позиція В.С.Андрєєва не була одностайно прийнята ученими, їхні думки розділились. З'явилися представники "широкої" і "вужької" сфер соціального забезпечення. І навіть поміж представниками кожної з цих течій також не існувало єдності. Так, наприклад, серед прихильників "широкої" сфери соціального забезпечення не було єдності з приводу включення до неї медичного обслуговування та лікування (К.С.Батигін та ін.), санаторно-курортного лікування (В.С.Андрєєв), безплатної освіти (середньої, середньої спеціальної та вищої) (Т.М.Кузьміна) [11]. Представники "вужької" сфери соціального забезпечення (Ш.Шайхатдінов) пропонують обмежити сферу соціального забезпечення тільки виплатою пенсій, допомог та соціальним обслуговуванням [12]. В праві соціального забезпечення деякими ученими під "вужькою" сферою соціального забезпечення розуміється також надання забезпечення за рахунок прямих асигнувань із державного бюджету [10, с.16-18].

Після аналізу приведених вище визначень та співставлення їх з сучасним станом соціальної політики Росії авторами одного із останніх учбових посібників дається наступне визначення: "Під соціальним забезпеченням в наш час слід розуміти форму вираження соціальної політики держави, направленої на матеріальне забезпечення окремих категорій громадян за рахунок коштів держбюджету та спеціальних небюджетних державних фондів у випадку настання подій, які визнаються державою на даному етапі соціально значущими, з метою вирівнювання соціального становища цих громадян порівняно з іншими членами суспільства [11, с.10].

У визначенні категорії соціального забезпечення вітчизняні науковці досить одностайні. Його визначають або як сукупність суспільних відносин, які створюються при задоволенні з фондів соціального забезпечення особистих матеріальних потреб членів суспільства [13]; як організаційно-правову діяльність держави щодо матеріального забезпечення, соціального утримання, обслуговування, надання медичної допомоги [7, с.38]; участь суспільства в утриманні своїх членів [14]; форму розподілу матеріальних благ для задоволення життєво необхідних особистих потреб [15] людей, які з соціально-значимих причин не мають засобів до існування, або отримують їх в недостатньому обсязі. Соціальне забезпечення надається у випадках і на умовах, встановлених законом. В усіх цих підкреслюється саме матеріальне забезпечення, матеріальна допомога. Окрім цих складових згадуються також різні види соціального обслуговування, надання медичної допомоги тощо.

На нашу думку, у межах соціального захисту, але за рамками соціального забезпечення, знаходяться суспільні відносини, які складаються з охорони праці, здоров'я, довколишнього середовища, гарантії щодо мінімальної оплати праці та максимальної тривалості робочого часу, отримання освіти, надання пільг та підвищених гарантій у різних життєвих ситуаціях певним групам осіб тощо. У загальному смислі соціальний захист повинен включати в себе такі заходи, які дозволили б кожному членові суспільства, будь то інвалід, ветеран війни, літня людина чи одинока мати, отримати можливість реалізації основних прав людини завдяки створенню належних соціально прийнятних умов для життя. Це може бути освітницька, культурна діяльність як державних так і недержавних інституцій, програми соціальної адаптації (наприклад, для інвалідів, дітей-сиріт, звільнених після відбування покарання та ін.), діяльність по перекваліфікації та працевлаштуванню безробітних тощо.

Зведення соціального захисту лише до соціального забезпечення (у розумінні отримання певних матеріальних благ) може породити споживацькі настрої у деяких членів суспільства. Тут важлива комплексна (моральна, культурна, правова та ін.) підтримка особи з боку суспільства, яке теж зацікавлене у всебічному розвитку кожної особистості, щоб уникнути, наприклад, криміналізації представників безробітних, підлітків, дітей-сиріт, представників збіднілих верств населення тощо.

Вважаємо, що соціальний захист особи - це поняття, яке означає систему соціальних та економічних заходів (державних та недержавних), спрямованих на виявлення, попередження та максимально можливу у даних соціальних умовах нейтралізацію впливу на життєдіяльність людини деструктивних соціальних чинників.

Поняття акцентує увагу на необхідності гарантії з боку суспільства захисту особи від можливих соціальних ризиків. Тобто саме поняття соціального захисту передбачає існування таких ризиків та можливість їхнього настання у житті будь-якої людини. Держава та суспільство виділяють такі життєві ситуації, які характеризуються саме як соціальні, а не будь-які ризики в житті людини. Для ринкових відносин взагалі характерна ризикова діяльність (ризики підприємництва, втрати майна тощо), але вони не підпадають під поняття соціальних з юридичної точки зору. Загально визнаними є такі соціальні ризики як старість (досягнення пенсійного віку); тимчасова непрацездатність; нещасний випадок на виробництві; професійне захворювання; інвалідність; вагітність і пологи; необхідність догляду за членом сім'ї; втрата годувальника; екологічна катастрофа; безробіття з незалежних від людини причин; смерть та інші. Соціальні ризики притаманні людині як члену суспільства, вони мають загальний характер, передбачувані, неодмінно або, як правило, трапляються у певний час або за певних обставин.

Якщо соціальний захист виступає певним чином як мета соціальної політики, то правовий захист є категорією, яка підкреслює необхідність наявності правового підґрунтя для існування певних суспільних відносин, пов'язаних з реалізацією соціального захисту особи.

Поняття правового захисту, на нашу думку, несе у собі подвійне смислове навантаження за словом "правовий". З одного боку - це нормативно-правове забезпечення встановлення, сприяння, охорони та захисту соціальних прав і свобод людини, створення правової (законодавчої) бази для існування та діяльності певних державних та недержавних органів, установ та організацій, які працюють або виключно (собез, різні благодійні фонди, громадські об'єднання, ради ветеранів, чорнобильців, спілки інвалідів, органи опіки та піклування та ін.) в сфері соціального захисту або виконують в цій сфері певні функції як один із напрямків діяльності (законодавець, виконавець та судова гілка влади, прокуратура, органи місцевого самоврядування, профспілки, Уповноважений з прав людини Верховної Ради тощо). У цьому сенсі "правовий" означає захист за допомогою та на основі права. З іншого боку, мова йде про захист саме прав людини - особистих, природжених, соціальних - їх встановлення, реалізацію та захист у випадках порушення.

Видається можливим визначити соціально-правовий захист як систему соціальних, правових та економічних заходів та гарантій, які реалізуються державними та недержавними органами, спрямованих на виявлення, попередження та нейтралізацію впливу на життєдіяльність людини негативних чинників (соціальних ризиків) з метою дотримання природжених соціальних прав людини, забезпечення гідних умов та рівня життя кожного члена суспільства.

Аналіз чинного законодавства дає підставу вважати, що соціально-правовий захист можливо класифікувати на підставі об'єкта захисту (виду правовідносин), а саме:

соціально-правовий захист у сфері праці;

у сфері соціального забезпечення;

у сфері охорони здоров'я;

у сфері охорони довколишнього середовища;

у сфері освіти;

у сфері культури тощо.

За суб'єктами, які надають соціально-правовий захист:

державний соціально-правовий захист;

недержавний соціально-правовий захист.

За суб'єктами, які отримують соціально-правовий захист:

соціально-правовий захист літніх людей;

інвалідів;

робітників найманої праці;

окремих видів службовців державної служби;

дітей-сиріт;

сімей з дітьми;

одиноких матерів;

багатодітних матерів;

безробітних;

ветеранів війни;

потерпілих від техногенно-екологічних катастроф тощо.

Література

1. Ледах И.А. Социальное государство и права человека. (Из опыта западных стран) / Социальное государство и защита прав человека. - М.: Ин-т государства и права, 1994. - С. 22-33.
2. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. - М: Международ. центр финансово-экон. развития, 1997. - С. 5.
3. Сирота И.М. Право социального обеспечения в Украине: Учебник. - Х.: "Одиссей", 2000. - С. 8.
4. Стаховська Н. Соціальне забезпечення чи захист? // Предпринимательство, хозяйство и право. - 2000. - № 8. - С. 57.

5. Марцеляк О.В. Конституційно-правовий механізм соціального захисту громадян України // Проблеми соціального захисту в Україні. Матеріали наук.-практич. конференції (20-21 червня 1996 р.).- ЧЮК: Юрист, 1996.- С. 39.
6. Кучер Г.М. Удосконалення системи соціального захисту населення // Там же.- С. 63.
7. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять // Право України.- 2000.- № 4.- С. 35-36.
8. Англо-русский словарь / Сост. Мюллер В.К..- М.: Изд. "Советская Энциклопедия, 1964.- С. 890.
9. Ожегов С.И. Словарь русского языка.- М.: Русский язык, 1984.- С. 374.
10. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР.- М., 1974.- С. 10.
11. Право социального обеспечения. Учебное пособие / Под ред. К.Н.Гусева.- М.: Проспект, 2000.- С. 7.
12. Шайхатдинов В.Ш. Теоретические проблемы советского права социального обеспечения.- Свердловск, 1986.- С. 5-26.
13. Стычинский Б.С. Проблемы совершенствования правового регулирования социального обеспечения граждан: Автореф. дис... канд. юрид. наук (12.00.05) / Укр. юрид. акад.- Х., 1992.- С. 7.
14. Азарова Е.Г. Проблемы равноправия женщины и мужчины в социальном обеспечении в СССР.- М.: Наука, 1989.- С. 10.
15. Гогоц Т. Соціальне забезпечення житлом // Предпринимательство, хозяйство и право.- 2000.- № 12.- С. 51.